

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ТА
НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ**

Колективна монографія

За редакцією О. М. Коберника

Умань
Візаві
2023

УДК 37.017:17.022.1(4+477)(02)

В41

Авторський колектив: Н. Безлюдна (3.12); В. Бойченко (2.4); О. Бялик (3.4); М. Гагарін (1.2); Л. Гончар (5.3); Н. Дудник (2.6); І. Дзюбенко (3.13); К. Житнухіна (3.10); К. Журба (2.5); Л. Канішевська (5.3); О. Коберник (передмова, 1.1, 3.1, 3.2); В. Коблик (4.1); М. Кудла (3.5); В. Мартинюк (3.6); Р. Малиношевський (5.3); Г. Назаренко (2.1); С. Прищепка (3.8); Н. Савченко (3.7); Н. Стеценко (4.2, 5.1, 5.2); Л. Ткачук (2.3, 3.3); М. Ткачук (3.9); Т. Федорченко (2.2); В. Шахрай (5.3); О. Юрченко (3.11).

Рецензенти:

Галузяк В. М., доктор педагогічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Кравченко О. О., доктор педагогічних наук, професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Цина В. І., доктор педагогічних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Рекомендовано до друку вченою радою

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 11 від 28.12.23р.)*

Виховання цінностей особистості: європейський вектор та національний контекст : кол. моногр. / [Н. Безлюдна, В. Бойченко, О. Бялик [та ін.] ; за ред. О. М. Коберника ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2023. – 392 с.

У монографії розкривається сутність поняття «цінності» та їх класифікація, визначаються сучасні теоретико-методологічні засади виховання у здобувачів вищої освіти суспільно-державних та європейських цінностей, розкривається зміст цих цінностей. Пропонуються методи і методики діагностування національних та європейських цінностей, подаються окремі результати дослідно-експериментальної роботи. Обґрунтовуються ефективні педагогічні технології виховання в здобувачів вищої освіти системи базових цінностей.

Для науковців, аспірантів, здобувачів вищої освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників.

УДК 37.017:17.022.1(4+477)(02)

© Авторський колектив, 2023

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

1.1. Сутність поняття «цінності» та їх класифікація

Для нашого дослідження досить важливим є обґрунтування сутності поняття «цінності», їх видів та механізму їх формування, які складають основу Я-концепції особистості. Зазначимо, що ціннісна проблематика турбує людину відтоді, як вона усвідомила свою відокремленість від навколишнього світу і одночасно зв'язок з ним.

Категорія «цінність» є міждисциплінарною: вона досліджується в філософії, соціології, психології, педагогіці, етиці, естетиці, причому загальними проблемами теорії цінностей у гуманітарних науках є такі:

- визначення самого поняття цінності;
- фактори та механізми становлення системи цінностей особистості;
- діалектика взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, свідомого та несвідомого у механізмі становлення цінностей;
- класифікація цінностей;
- ієрархія цінностей;
- функції цінностей у розвитку суспільства та особистості тощо.

На сьогодні сама категорія цінності – одна з центральних у сучасному гуманістичному знанні. Як стверджують вітчизняні науковці, цей термін, започаткований ще Арістотелем, був введений у філософський обіг у 60-х роках ХІХ століття німецькими неокантіанцями В. Віндельбантом та Г. Ріккертом. У вітчизняній науці проблема цінностей та їх виховання в дітей і молоді з'явилося на початку 60-х років ХХ століття і активно досліджується сьогодні.

Таким чином, проблема сутності та змісту цінностей турбує людство відтоді, коли людина усвідомила діалектичність свого існування: відокремленість від навколишнього світу і одночасно нерозривний зв'язок з ним. У той же час, вивчення спеціальної літератури дає можливість виявити досить значну колекцію різних дефініцій цінності. У науковій літературі існує понад чотириста

визначень поняття цінностей, що мають як дуже широкий сенс, так і зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу. Цінність можна розглядати як спосіб віддзеркалення дійсності у свідомості людини, а це дає можливість її аналізувати під різними кутами зору, в різних площинах людського відношення до світу [52].

Тому суперечність і неоднозначність трактування даної категорії і розв'язання проблем, пов'язаних із вихованням цінностей, зумовлена недостатньою розробкою теоретичної методології дослідження, яка б дала можливість побудувати струнку модель життєдіяльності суспільства та особистості з позиції аксіологічного підходу.

Аналіз сучасної філософської літератури переконує в тому, що цінність є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах соціального життя і культури, світогляді людини. Оскільки цінність розглядається з різних позицій, ціннісні феномени можуть розглядатися на різних рівнях абстракції. Так, у філософській теорії цінностей категорія «цінність» виступає як залежна від історичного розвитку, соціальних умов, суспільних відносин, діалектики абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. В основі такого підходу лежать практичні потреби людей, які є суб'єктивними чинниками цінностей, оскільки становлять внутрішнє визначення суб'єкта. Об'єктивний чинник утворює іманентні якості їх носія [24, с. 992].

Зокрема цінність, як підкреслюється у філософському енциклопедичному словнику під редакцією В. Шинкарука [56, с. 1004], можна тлумачити як понятійну конструкцію, що належить до системи різного рівня абстракції особистісної, соціальної, культурної, біологічної. Отже, цінності, як стверджує філософська наука, є невід'ємною частиною відносин людини зі світом, в якому протікає його життєдіяльність і пізнання.

У філософії «цінності» також розглядаються як структурні елементи культури. Зокрема, В. Кремень до цінностей відносить: доступні чуттєвому сприйманню явища та предмети природи; людину (вчинки, поведінка); створені людьми у трудовій діяльності предмети та речі; продукти духовної праці (наукової, публіцистичної); різноманітні витвори мистецтва. Міра цінності цих об'єктів залежить від системи соціально-історичних відносин, у які вони включені, ідеалів та критеріїв оцінки. Як він зауважує, «цінність – це не те, що можна витратити на щось, що має перехідне, вузьке

значення, а те, заради чого проживається все життя. Те, чого люди хочуть заради нього самого, а не чогось іншого» [36, с. 6].

На думку науковця П. Менцера, цінність – це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням [42]. На думку М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси [20].

Як зазначають М. Бургін і В. Кузнєцов, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей. Те, що для однієї людини може бути цінністю, інша людина може недооцінювати, а то й зовсім не вважати цінністю, тобто цінність завжди суб'єктивна. Цінності з формальної точки зору поділяються на позитивні й негативні (серед них можна виділити і малоціннісні), абсолютні та відносні, суб'єктивні й об'єктивні. Відтак, у філософії поняття «цінність» визначається як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного, є властивостями буття, які створює людина або які мають певне ставлення до неї [12, с. 67].

Проблема значущості цінності у соціологічній літературі розглядається у двох аспектах. У роботах В. Василенка, В. Деркача цінність розглядається як позитивна чи негативна значущість предметів та явищ дійсності для життєдіяльності суб'єкта [12; 22]. Інші автори вважають, що цінність характеризує лише одну із форм значущості, а саме – позитивну [26]. Продовжуючи цю думку, вони стверджують, що цінності – це явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства як дійсність, ціль, ідеал. Тому цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще потрібно здійснити [27, с. 120].

Незаперечною і доказовою є позиція такого відомого дослідника, як В. Василенко, що розглядає категорію цінності з позицій ставлення до неї суб'єкта. Оскільки «цінність» детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, то її величина і характер водночас залежать від визначень суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний характер цінності) [14]. У тому, що цінність є одночасно і предметом,

і ставленням до цього предмета, й полягає, на думку вченого, особливість категорії «цінність».

Сутність цінності як соціального явища розглядає Т. Бутківська, яка зауважує, що феномен цінності, як категорії, полягає в абсолютній, ідеальній досконалості; на основі яких суспільство виробляє систему цінностей як критеріїв оцінки різноманітних елементів людського буття [13]. Отже, у сучасній науковій літературі з соціології цінності розглядаються як речі, котрі мають значення й здатні задовольняти потреби людини; як ідеали або норми; як значущість для людини або спільноти.

Соціальними передумовами особистісних цінностей прийнято вважати існуючі в суспільстві ідеологічні утворення і соціальні інституції, які «задають» і транслують суб'єкту об'єктивні смисли його існування. Форми, в яких зафіксовані ці потенційні детермінанти особистісних цінностей, різноманітні. Вони містяться у філософських і етичних поглядах, у творах літератури і мистецтва, у зводі законів, у системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці і т. ін. аж до батьківських вказівок дитині на те, «що добре» і «що погано».

Досліджуючи проблему духовних цінностей українського народу, вітчизняні науковці (С. Возняк, В. Кононенко, І. Кононенко) віднесли до особливостей поняття «цінність» те, що вона є одночасно і предметом й ставленням до нього. До цінностей вони відносять те, що може цінувати людина, що є для неї значущим з точки зору потреби життєдіяльності й інтересів; важливою цінністю є праця. Цінність є категорією динамічною, що постійно розвивається разом із розвитком суспільства.

З психологічної точки зору ціннісну систему особистості І. Бех трактує як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображує у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках [6, с. 15].

Основною характеристикою поняття «цінність» у психології є значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, інтересів людини; це те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з

особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування [65].

Подібна позиція характерна й для вітчизняного вченого І. Беґа, який доводить, що цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства, вони значною мірою духовно відтворюють саму людину [4]. Але цінності – це й опосередкований культурою еталон належного у досягненні потреб, котрий має трансцендентний характер, що виходить за межі індивідуальної свідомості [29].

Варто сказати, що у психологічній літературі поняття цінності еквівалентне деякому комплексу психічних явищ: життєвій позиції; особистісному смислу; міжособистісним відносинам [24, с. 993].

У загальному, в психологічній літературі виділяється принаймні три підходи до визначення поняття цінності. Цінність розглядається як суспільний ідеал, як предметне втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури, і як мотиваційний компонент у структурі особистості, тобто особистісні цінності, які забезпечують регуляцію поведінки індивіда. В аксіології виділяється двохелементна структура цінностей: по-перше, це дещо, що має для людини велику значимість, відповідає актуальній потребі, по-друге, це зафіксований у культурі еталонний шлях задоволення значимої потреби.

Психологічна природа цінностей стала предметом ґрунтовних досліджень і зарубіжних науковців. Можна стверджувати, що найвагомим і методично найобґрунтованішим напрямом вивчення цінностей у зарубіжній психології були дослідження, які здійснював наприкінці 60-х – у 70-х рр. у США М. Рокич, а також вчені інших країн на основі розробленого ним методу прямого ранжування цінностей. Для людських цінностей, на його думку, характерні такі основні ознаки:

- загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика;
- усі люди володіють тими самими цінностями, хоча й різною мірою;
- цінності організовано в системи;
- джерела людських цінностей – у культурі, суспільстві і в його інститутах, в особистості;
- вплив цінностей є практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговують на вивчення [65].

Для діагностики індивідуальних ієрархій цінностей М. Рокич розробив метод, що став досить популярним – метод прямого ранжування цінностей, які згруповано у два списки – термінальні та інструментальні цінності. Грунтовні дослідження, які вчений здійснив за допомогою цього методу на загальноамериканській вибірці, дали змогу виявити й проаналізувати зв'язок задекларованої значущості (рангу) різних цінностей з такими змінними, як стать, вік, соціальний стан, достаток, освіта, політичні переконання.

У 80-ті роки С. Шварц і У. Білські спробували створити більш диференційовану й обґрунтовану класифікацію цінностей, ніж у М. Рокича, і розробили свою діагностичну методику. Дані науковці (С. Шварц і У. Білські), досліджуючи особливості цінностей, виокремлюють такі характеристики: цінності – це переконання, тобто вони активуються лише за умови їх поєднання з емоціями та почуттями; цінності – це бажані молодою людиною моделі поведінки, спрямовані на досягнення цілей; цінності не обмежуються конкретними ситуаціями, вони слугують певними стандартами, котрі визначають оцінку вчинків, подій, ситуацій; упорядкована та пріоритетно розташована система цінностей визначає ціннісні пріоритети людини [64].

Цей аспект досліджував також німецький науковець М. Вебер, який визначав «цінність» як усвідомлений інтерес та доводив, що інтереси людини визначають цінність кожного предмета та явища. Цінності можуть визначати інтереси певної епохи, із зміною якої цінність може втратити актуальність. Окремо автор визначав категорію «практичних цінностей», котрі можуть бути предметом емпіричної науки та розглядатися у вимірі співвіднесення цілей і засобів [32].

У зарубіжній науковій літературі ключовою серед теоретичних та емпіричних досліджень цінностей визнається теорія Ф. Клакхона та Ф. Стробека, що представляє категорію цінностей у межах культурологічних динамічних систем. Відповідно до їх визначення, цінності та ціннісні орієнтації – це складні, систематизовані певним чином принципи, що визначають особистісні мотиви діяльності задля вирішення загальнолюдських проблем (відносини між людиною і природою, ставлення до світу, стосунки між людьми, розуміння людської сутності). Система цінностей особистості є утворенням, що структуровано за певними компонентами, зокрема: емоційним,

когнітивним, інтелектуальним, поведінковим, мотиваційним, оцінним [37].

Американські науковці У. Томас та Ф. Знанецький поняття цінностей особистості ототожнювали з ціннісними орієнтаціями та трактували їх ключовими елементами структури особистості. Вони доводили функціонування як індивідуальних цінностей, так і суспільних [39].

Деякі зарубіжні науковці, що вказували на взаємозалежність цінностей з ціннісними орієнтаціями особистості, включали цінності до складу спрямованості особистості, пов'язували їх значення з особистісною оцінкою дійсності: «Ціннісні орієнтації особистості – це установка особистості на соціальні цінності, наприклад, установка на працю, навчання, громадську роботу, сім'ю, заробіток і т. ін.» [33, с. 136].

Цінності, з точки зору Е. Фрома, упорядковують дійсність, вносять в неї осмислені оцінні моменти, співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне [59, с.280-288].

Сутність цінностей у психології також досліджувалася у контексті різних теорій та шкіл. Так, у *біхевіоризмі* цінності вивчаються ізольовано від людської природи, тому що поведінка людини зводиться ними до сукупності реакцій, що підкріплюються певними зовнішніми стимулами. Е. Толмен використовував поняття цінності для характеристики спрямованості людини та визначав її як привабливість бажаного об'єкта, тоді як потреба, котра визначає мету [33].

Класичний психоаналіз (З. Фройд) основою поведінки людини вважає неусвідомлені інстинктивні прагнення, що вважаються стимулом до задоволення біологічних потреб; цей напрям розглядає ціннісні судження й етичні норми раціоналізацією ірраціональних, неусвідомлюваних бажань, які не можуть бути об'єктивно значимими.

Індивідуальна психологія (А. Адлер) поняття цінностей включає у систему концепції «соціального інтересу», котрий розуміється як джерело активності особистості.

Гуманістична психологія (А. Маслоу) доводить, що людські вищі цінності визначені самою природою кожної особистості; вони спрямовані на самоактуалізацію, прагнення до максимальної реалізації власного потенціалу.

Соціально-психологічний підхід до визначення цінностей полягає у визнанні соціально зумовленого характеру цінностей особистістю [33].

У педагогічній науці категорія цінності теж набула останнім часом особливої актуальності, але визначення її характеризується багатоваріантністю. Наприклад, під поняттям цінності А. Василюк розуміє особливо значимі для людини та суспільства матеріальні та духовні предмети та явища, котрі детерміновані потребами людини й визначають її поведінку [15].

Для О. Киричука істотним у цінностях є ступінь вираженості духовного багатства особистості. Цінності, на його переконання, – це особливі продукти духовної діяльності людини, у ході якої в певний спосіб перетворюються і демонструються соціальні властивості речей [31].

Узагальнюючи науковий ресурс з цього питання та зважаючи на те, що цінності відіграють важливу роль у формуванні особистості, можна вказати, що цінності – це основа усвідомленого вибору, саме цінності визначають майбутнє, обумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію людини. Діяльність, в основі якої є цінності, можна представити такими рівнями: цінності – рішення – дії [5, с. 264].

Основними умовами становлення системи цінностей особистості є включення людини в діяльність та спілкування. Взаємодія соціальних факторів із факторами особистості складають механізм соціального становлення особистості, яка виступає активним суб'єктом суспільних відносин.

У процесі соціалізації, яка визначається як вид взаємодії особистості із соціальним середовищем, людина узгоджує свої потреби згідно з соціальними нормами та цінностями, але вибірково ставиться до них, визначаючи свої особистісні пріоритети та ієрархію цінностей. У процесі діяльності здійснюються процеси інтеріоризації (присвоєння) та екстеріоризації (відтворення) культурного досвіду суспільства.

Тому для нашого дослідження актуальним бачиться трактування суті поняття «особистісні цінності», які пов'язуються з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо. Теоретичні підходи до психолого-педагогічного розуміння сутності особистісних цінностей в

історичному плані зазнали певних якісних змін. Свого часу особистісні цінності шукались або у внутрішніх переживаннях суб'єкта (усвідомлюваних і неусвідомлюваних), або у зовнішньому світі, коли сила спонукання приписувалась фізичним об'єктам. Однак пояснювальну силу набув методологічний підхід, який розглядає природу особистісної цінності як суб'єктивно-об'єктивне утворення. Воно належить одночасно і суб'єкту, й об'єктивному життєвому світу.

Досліджуючи проблему особистісних цінностей, І. Бех зазначає, що особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості. Це психологічне новоутворення, що відображає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і утверджує себе, своє «Я», і в результаті цього ця сфера стає простором його життєдіяльності. Вони сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості [6, с. 213].

Таким чином, аналіз наукових джерел дає підстави зробити висновок, що існує багато точок зору на сутнісну характеристику значення феномену цінності: це поняття, суть якого в наступному: 1) використовується з метою оцінювання предметів, явищ та стосунків; 2) у здатності задовольняти потреби та інтереси особистості; 3) особлива значущість речей, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта; 4) форма прояву людиною різноманітного ставлення до предмета, об'єкта й явищ; 5) природні та суспільні явища, що є важливими для людей конкретного суспільства або групи як ціль або ідеал; 6) цінність як поняття, що слугує для визначення рівня наближення до ідеалу, єдність бажаного й ідеалу в суспільній та особистісній діяльності; 7) специфічне утворення свідомості, особлива індивідуальна реальність, яка має особливе значення для особи, яка її переживає; 8) особлива індивідуальна реальність, суть якої полягає в її позитивній значущості та ін. [24, с. 992].

Такий узагальнений аналіз дефініцій даного поняття, дає змогу виокремити ключові слова у визначеннях: важливість, значущість, особливість, бажаність, корисність певного предмету або явища; притаманність цих ознак окремій особистості й суспільству; зв'язок цінностей з потребами людини; значимість явищ та предметів

визначає їхню цінність для особистості; цінностями можуть бути ідеали, що визначають поведінку та створюють мотивацію.

Не дивлячись на те, що категорія «цінність» стала предметом широких досліджень багатьох наук ще в 60-70-ті роки ХХ століття, до останнього часу серед дослідників немає одностайної думки щодо класифікації цінностей.

У загальному можливе виділення трьох основних підходів до його розгляду: як соціальної проблеми (Т. Бутківська), як педагогічної проблеми (О. Вишневський, П. Ігнатенко, В. Струманський), як психологічної проблеми (І. Бех, М. Боришевський, Г. Ващенко, Т. Яценко). Якщо вести мову про конкретну класифікацію цінностей, то потрібно зазначити, що саме складна природа цінностей зумовлює виникнення різних підходів щодо їх класифікації (І. Бех, О. Вишневський, П. Ігнатенко та ін.).

Якщо вести мову про філософію [57], то в ній пропонується, зокрема, така класифікація: за змістом – цінності матеріальні, політичні, соціальні, духовні (естетичні, релігійні, моральні, пізнавальні); за оцінкою – позитивні, негативні; за формою буття – предметні, суб'єктні; за суб'єктом-носієм – суб'єктивно-особистісні, надособистісні (загальнолюдські, групові, національні, класові). В межах ціннісної ієрархії філософи відзначають також вищі (духовні неутилітарні) цінності і фундаментальні (утилітарні матеріальні) цінності [9]. До спектру вищих (духовних) цінностей філософія відносить: загальнолюдські цінності (мир, життя людства), соціальні цінності (соціальна справедливість, свобода, права людини и т.п.), цінності спілкування (дружба, любов, довіра, сім'я), особистісні цінності [57]. Деякі автори узагальнено розглядають цінності, поділяючи їх на матеріальні та духовні, подаючи їх як суспільний ідеал, який містить абстрактні уявлення про атрибути належного, як вічні загальнолюдські.

Найбільш прийнятою класифікацією цінностей, яку розробив М. Рокич, є їх поділ на термінальні та інструментальні. Термінальні цінності – це те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття. Термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. А інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не прив'язаних безпосередньо до мети. До інструментальних цінностей належать, наприклад, моральні цінності, цінності

компетенції. Функцією цих цінностей є активізація критеріїв та стандартів при оцінці та виборі лише способу поведінки або дій [65].

У вітчизняній психології, у процесі адаптації методики М. Рокича, список термінальних цінностей було істотно змінено – частково через культурні, частково через політичні чинники. Тоді ж різні автори почали звертати увагу на проблему розбіжності між декларованими й реальними цінностями.

Для сучасної психології досить цінною є думка про диспозиційну структуру особистості, яка стверджує доцільність виокремлення цінностей-цілей (термінальні) та цінностей-засобів (інструментальні). Саме такої класифікації дотримується І. Бех та інші. До термінальних, на думку вченого, належить все те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття, а термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. Інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою. Функцією інструментальних цінностей є активізація критеріїв і стандартів при оцінці та виборі лише способу поведінки або дій [6, с. 15]. Зауважимо, що поділ цінностей на інструментальні та термінальні є частково умовним і може зазнавати певних змін. Так, іноді до інструментальних цінностей відносять усі цінності, що визначають спосіб поведінки, а цінності компетенції можуть бути витлумачені як термінальні, якщо метою є певний стан самого суб'єкта [16].

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву, то на думку І. Беха, цінності доцільно поділяти на оперативні та базові. Оперативні цінності виявляються в реальній поведінці. Базові цінності – це цінності високого рівня узагальнення й рідко бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою. Вони, за твердженням автора, є джерелом оперативних цінностей, але пов'язані з ними значною кількістю опосередкованих ланок, дія яких є складною і недостатньо вивченою [6, с. 16].

Існує думка й про поділ цінностей на три групи: матеріальні, соціально-політичні та духовні [12]. У контексті нашого дослідження актуальною бачиться класифікація цінностей Дж. Холстеда та М. Тейлора, які виділяють фундаментальні «ліберальні» цінності свободи, рівності й раціональності (розуму); екологічні цінності; цінності політичної демократії; цінності мистецтва, здоров'я та

здорового способу життя; духовні цінності; моральні цінності, що об'єднуються розрізненням добра [32].

Дещо відмінну класифікацію цінностей пропонує В. Лісовий, який поділяє їх на індивідуальні, колективні та універсальні. Універсальні, або вселюдські цінності, за висновком автора, – це ті, що прийняті різними народами, культурами, націями, цивілізаціями; колективні – це цінності даного суспільства, нації, цивілізації, самобутньої культури [38, с. 70].

На думку М. Боришевського варто розрізняти соціальні цінності (приємне проведення часу, відпочинок; високий соціальний статус і керування людьми; визнання та повага людей і вплив на навколишніх; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування) та духовні (допомогу і милосердя щодо інших людей, цінність любові). У процесі діяльності цінності суспільства (взаєморозуміння, справедливість, свобода, альтруїзм, толерантність, милосердя та інші) інтеріоризуються у структуру особистості і виступають як особистісні цінності. Саме вони набувають для особистості значення цілей, соціальних орієнтирів, мотивують діяльність і дають змогу здійснювати її в певних соціально схвалених межах [11, с. 55].

У контексті розв'язання проблеми класифікації цінностей А. Кавалеров їх групує за такими ознаками, як людяність (гуманність), нейтральність (позагуманність) та антилюдяність (антигуманність). За своєю сутністю ці цінності можна назвати позитивними, нейтральними та негативними. Центральне місце серед позитивних цінностей автор виділяє повагу, доброту, совісливість, чуйність, співчуття, співпереживання, доброзичливість, правдивість, справедливість, порядність [28, с. 34].

Подібну класифікацію цінностей пропонує й В. Блюмкін, у якій він цілком природно поділяє їх на два підтипи. Зокрема, до першого він відносить цінності, які характеризують гуманне чи негуманне ставлення особистості до інших людей (гуманні: повага до людей, довіра та любов до них, піклування про їх добробут; негуманні: злість, недоброзичливість, черствість, жорстокість та ін.); до другого – цінності, які характеризують ставлення людини до самої себе як особистості (гуманні: почуття власної гідності (самоповагу), гордість, себелюбство, скромність і простоту; негуманні: егоїзм, гординю, нескромність, самоприниження, покірність, зазнайство та ін.) [9, с. 62–73].

Класифікація цінностей, на думку З. Карпенко, взаємозв'язана із формами їх репрезентації і має трьохваріантну характеристику: «по-перше, цінність постає як суспільний ідеал узагальнене уявлення про досконалість в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості [29, с. 42].

Звернемо увагу й на спробу інших дослідників класифікувати цінності:

– моральні (добро, чесність, справедливість, чуйність); соціально-моральні (дружба, взаєморозуміння, життя, спілкування тощо); інтелектуально-культурні (книги, розум, наука); естетичні цінності (краса, музика, мистецтво тощо) (С. Ігнатенко);

– людина як цінність; краса як цінність; освіта як цінність; праця як цінність; вітчизна як цінність (О. Марченко);

– співвіднесення загальнолюдських цінностей з певними рисами характеру: шанобливість і доброзичливість, сприйнятливості і зацікавлення іншими, гнучкість (адаптивність), терпіння, толерантність (терпимість), готовність до допомоги та вибору, до вирішення проблем та знаходження виходу в багатозначній ситуації (С. Єрмакова).

Розглядаючи проблему цінностей, А. Маслоу поділяє їх на «цінності розвитку» або «вищі цінності» та «цінності здорового регресу» або «нижчі цінності», які пов'язуючись між собою, визначають поведінку людини. Наявність у людини «вищих цінностей» обумовлює той чи інший її вибір, в тому числі й поведінку [41]. У своїх дослідженнях В. Франкл виділяє три групи цінностей: цінності творчі, цінності переживання та цінності відношення [58].

У сучасній українській педагогічній науці класифікація цінностей теж часто є предметом розгляду. Досліджуючи проблему аксіології виховання, П. Ігнатенко синтезував різні підходи до структурування видів цінностей і визначив їх спектр «залежно від того, які види потреб вони задовольняють, яку роль виконуватимуть, у якій сфері застосовуватимуться, зокрема: за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні; за метою засвоєння – егоїстичні,

альтруїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю у діяльності людини – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю – особистісні, групові, колективні, суспільні, загальнонародні, (національні), загальнолюдські» [27].

Досить поширеною в педагогіці є й класифікація, запропонована О. Вишневським, а саме: 1) абсолютні (загальнолюдські) – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність; 2) національні – соборність, національна гідність, волелюбність, самобутність, працелюбність; 3) громадянські – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону; 4) сімейно-родинні – подружня вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків; 5) особистісні – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя [19].

Отже, соціально-педагогічні та групові цінності є підставою для системи особистісних цінностей. Ця система включає п'ять груп цінностей: цінності, пов'язані з утвердженням особистістю своєї ролі в соціальному та професійному середовищі; цінності, що задовольняють потреби у спілкуванні та розширюють його коло; цінності, що орієнтують в розвитку творчої індивідуальності; цінності, що дозволяють здійснювати самореалізацію; цінності, що дозволяють задовольнити прагматичні потреби [26, с. 17].

Досить цікавим з наукової точки зору є запропонований А. Лазаруком [37, с. 21] аналіз принципів класифікації цінностей, який дозволяє згрупувати їх відповідно до таких критеріїв на категорії:

- вищі або нижчі (за рівнем розвитку);
- матеріальні чи морально-духовні (за об'єктом привласнення);
- егоїстичні та альтруїстичні (за метою вживання);
- конкретні й абстрактні (за рівнем узагальнення);
- ситуативні чи стійкі (за способом вияву);
- термінальні та інструментальні (за роллю в діяльності людини);
- пізнавальні і предметно-перетворювальні: творчі, естетичні, наукові, релігійні (за змістом діяльності);
- особистісні або індивідуальні, групові, колективні, суспільні, національні, загальнолюдські (за належністю);

– позитивні-негативні, безпосередні-опосередковані, первинні-вторинні, реальні-потенційні, абсолютні-відносні (за протилежним значенням);

– умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні, що об'єднуються у змішану групу.

Для нашого дослідження важливо чітко розмежовувати два самостійних поняття, які нерідко змішують: власне «цінність» і «ціннісні орієнтації» особистості.

Філософський енциклопедичний словник визначає ціннісні орієнтації як «найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань і такі, що відокремлюють значуще, істотне для даної людини від незначущого, неістотного» [56, с. 732]. В сучасній психологічній науці найприйнятнішим є висхідне, за К. Клакхоном, визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій як суб'єктивних концепцій цінностей чи різновидів атитюдів (оцінювальних установок) [33].

Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів і усталених норм суспільства. Через такі обставини важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості і орієнтації особистості на цінності, поширені в даному суспільстві. Орієнтація на цінність є певним ставленням особистості до зовнішніх настанов, норм, звичаїв тощо.

Тобто цінності і ціннісні орієнтації – не одне і те саме. Проте, з нашої точки зору, між ними існує зв'язок: не тільки від індивіда до соціуму, а й навпаки. Отже, ціннісну орієнтацію особистості необхідно розглядати як результат проєкції цінності – явища соціумної свідомості на емпіричну площину свідомості індивідуальної. І тоді основні аксіологічні питання, поставлені нижче, дістануть, можливо, свого розвитку.

1. Цінність – феномен соціумної свідомості. Кожне явище дійсності в аксіологічному відношенні має своє естетичне, філософське і етичне значення (тобто ступінь наближеності до вищих духовних цінностей – Краси, Істини і Добра, які є найабстрактнішими й найдосконалішими втіленнями Красивого, Розумного і Доброго). Цінність явища є взаємозумовленою сукупністю цих значень. Ціннісна орієнтація як явище індивідуальної свідомості є проєкцією

на площину емпіричної психіки людини певної цінності, результатом об'єктивації особистості в процесах її світосприйняття (естетичний компонент), світоосмислення (аналітичний компонент) і світоперетворення (етико-діяльнісний компонент). Зазначені процеси спираються відповідно на емоційно-чуттєву, раціоналістичну та волютивну сфери психіки. Разом вони становлять цілісне світовідношення особистості. Трансформація цінності в ціннісну орієнтацію відбувається в єдності і взаємозумовленості естетичного, філософського і етичного аспектів.

2. Цінність – об'єктивна, а ціннісна орієнтація – суб'єктивна. Перехід цінностей у ціннісні орієнтації є свідченням об'єктивації особистості. Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра), яка визначає її кількісну характеристику (амплітуда функціонування). Чим вище ранг цінності, тим вона незалежніша від історичних умов, соціальних змін, поглядів і смаків окремих людей.

Аксіологічний рівень розвитку особистості визначається рангом цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації, стійкістю останніх, багатоплановістю, гармонійністю поєднання.

3. Оскільки цінність – це єдність естетичного, філософського і етичного значень об'єкта, в ціннісну орієнтацію вона трансформується через співдіяльність емоційно-чуттєвої, раціоналістичної та волютивної сфер психіки людини. Функціонально в ціннісному відношенні «об'єкт-особистість» емоційно-чуттєва сфера відіграє роль «приймача» ціннісної інформації, раціоналістична – «механізму її обробки», а волютивна – «реалізатора».

4. Функції цінності в соціумній свідомості і ціннісні орієнтації у свідомості індивідуальній ідентичні:

- диференційна функція (відокремлення одиничного і встановлення його статусу);
- інтегративна функція (визначення спільного, такого, що об'єднує окремі явища);
- систематизуюча функція (координування окремих явищ у детермінаційні системи);
- смисловизначальна функція (орієнтування у встановленні причиново-наслідкових зв'язків);
- цільовизначальна функція (співвідношення з ідеальним, абсолютним);

- консервуюча функція (збереження досвіду, його «кодування»);
- комунікаційна функція (забезпечення спільної комунікативної основи у спілкуванні людей, націй, соціокультурних формацій);
- коригуюча функція (імперативний вплив на життя людини і соціуму, їх норматизація, певна модуляція [29]).

Що стосується об'єктів спрямування ціннісних орієнтацій особистості, то тут вони поділяються на такі, що спрямовані: на конкретну людину; на конкретну групу людей; на тип людей; на людину як таку. Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими та прийнятими особистістю цінностями й нормами соціуму. З погляду В. Алексєєвої, ціннісні орієнтації є формою включення суспільних цінностей у механізм діяльності і поведінки особистості. За її словами, система ціннісних орієнтацій – це «основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людей» [1, с. 19]. Як справедливо зауважує К. Роджерс, потреби можуть задовольнятися лише тими шляхами, що сумісні із системою цінностей особистості і концепцією «Я» [51]. Одночасно з цим система ціннісних орієнтацій особистості, будучи відображенням цінностей соціального середовища, сама може впливати на групові норми і цінності. Індивідуальні ціннісні орієнтації окремих членів групи взаємодіють, а через міжособистісні взаємини впливають на колективні.

Але, якщо в цінності головне – спрямованість на соціальний прогрес і розвиток людини відповідно до її призначення (покликання), то вона не може бути негативною за своїм призначенням, а відповідно й ціннісні орієнтації є виключно позитивними утвореннями. Інша справа – особистісні орієнтації. Вони можуть бути і позитивними, і негативними. Особистісні орієнтації включають у себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю або громадською думкою. Проблема співвідношення ціннісних і особистісних орієнтацій – це своєрідна межа психологічного та етичного, межа власне особистісного і призначення людини в світі. Якщо до особистісних орієнтацій людини відносяться як до цілісної

системи з етичної точки зору, то ця система включає орієнтації як на чесноти, так і на вади [7].

Здійснений аналіз сутнісних характеристик досліджуваної категорії дає підстави стверджувати, що процес формування ціннісних орієнтацій здобувача освіти в цілому детермінований загальними закономірностями становлення його особистості: через пізнання, почуття – до усвідомлення, а потім – до дії, саме такою є логіка даного процесу.

Список використаних джерел:

1. Алексеева В. В. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 69 (3). С. 17–21. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2016_69\(3\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2016_69(3)) (дата звернення: 11.10.2023).
2. Андрущенко В. П. Ціннісний дискурс в освіті. *Вища освіта України*. № 1. 2008. С. 5–8.
3. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва: Прогресс, 1988. 328 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: В 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: В 2-х кн. Кн.2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 344 с.
6. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
7. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 202 с.
8. Бех І. Д., Павелків Р. В. Ціннісна система як критерій особистісного виміру. *Українська психологія: сучасний потенціал*. Матеріали Четвертих Костюківських читань. Київ: Вид. Док-К, 1996. Т. 1. С. 68–76.
9. Блюмкин В. А. Этика и жизнь. Киев: Наукова думка, 1987. 111 с.
10. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
11. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 49–57.
12. Бургин М. С., Кузнецов В. М. Аксиологические аспекты научных теорий. Київ: Наукова думка, 1991. 383 с.
13. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської; АПН України*. Київ: Освіта, 1997. С. 27–31.
14. Василенко В. А. Ценности и ценностные отношения. *Проблемы ценности в философии*. Москва: Изд. МГУ, 1966. С. 45–59.

15. Василюк А. В. Педагогічний словник-лексикон: англ.-укр., укр.-англ. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя., 2004. 154 с.
16. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2006. Т. 8. Вип. 6. С.134–147.
17. Великий тлумачний словник української мови / Упорядник Т. В. Ковальова. Харків: «Фоліо», 2005. 768 с.
18. Виховання зростаючої особистості: ціннісний вимір: колективна монографія / за ред. О. М. Коберника. Умань: Візаві, 2019. 222 с.
19. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник. 3-є вид., доопр. і доп. Київ: Знання, 2008. 568 с.
20. Головатий Н. Ф. Соціологія молодіжності. Київ: МАУП, 1999. 224 с.
21. Гусак П. М., Гусак Л. Є., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст: навч. посіб. для вищих пед. навч. закладів. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.
22. Деркач В. Л. Що таке цінність? (досвід критичного аналізу). *Політологічний вісник*. 2018. № 46. С. 25–37.
23. Долинська Л. В., Максимчук Н. П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.
24. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
25. Етика / за ред. В. О. Лозового. Київ: Юрінком ІНТЕР, 2004. 224 с.
26. Завгородня О. В. Личностные ценности и методы их исследования. Київ: ІВЦ Госкомстату України, 2006. 50 с.
27. Ігнатенко П. Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 118–123.
28. Кавалеров А. Ціннісні орієнтації та їх класифікація. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2000. № № 1–2. С. 33–36.
29. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
30. Кант І. Лекції по етике. Москва: Республика, 2000. 431 с.
31. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Рад. школа*. 1991. № 5. С. 33–40.
32. Клочек Л. В. Західні психологічні теорії цінності. Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної інтернетконференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 208–212.
33. Клочек Л. В. Наукові підходи до інтерпретації цінностей у психології ХХ століття. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*: збірник наукових праць. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2015. Вип. 18 С. 134–142.
34. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта*. 2008. № 4–5. С. 28–33.

35. Кононко О. Л. Ціннісне ставлення як вияв активності особистості. *Грінченківські читання-96: Освіта. Гуманізація. Вчитель: Матеріали наук.-метод. конф.* Київ, 1996. С. 80–81.
36. Кремень В. Г. Інноваційні аспекти освітньої діяльності. *Теорія і практика управління соціальними системами.* Харків: НТУ «ХП», 2013. № 1. С. 7–13.
37. Лазарук, А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство.* 2003. № 2. С. 19–37.
38. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 342 с.
39. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Київ: ООО «КММ», 2006. 240 с.
40. Малахов В. А. Етика: 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: Либідь, 2010. 384 с.
41. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / под. общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука / пер. с англ. Київ: Науковий світ, 1999. 425 с.
42. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія.* Випуск 213. Том 225. 2013. С. 27–30.
43. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш та ін. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.
44. Норов О. Гуманістичні ціннісні орієнтації. *Рідна школа.* 1997. № 11. С. 25–27.
45. Носенко Э. Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект). Днепропетровск: Изд-во «Навчальна книга», 1999. 168 с.
46. Основи соціальної психології: навчальний посібник / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. / за ред. М. М. Слюсаревського. Київ: Міленіум, 2008. 536 с.
47. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення: монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.
48. Психологічна енциклопедія / упорядник Степанов О. М. Київ: «Академвидав». 2006. 272 с.
49. Психологія особистості: Словник-довідник / за редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
50. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. 321 с.
51. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. Москва: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1998. 480 с.
52. Ручка А. О. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності. *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н. Костенко. Київ: МАУП, 2012. С. 91–123.

53. Савченко О. Я. Цілі і цінності реформування сучасної школи. *Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні* Київ: ІЗМН, 1997. С. 238–240.
54. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 105–111.
55. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
56. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голов. ред.) та ін. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
57. Філософія і методологія пізнання: підручник / Обухів В. Л., Солонін Ю. Н., Сальников В. П., Василькова В. В. Донецьк: «Університет», 2003. 560 с.
58. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
59. Фромм Э. Человек для себя / пер. с англ. Минск: «Коллегиум», 1992. 312 с.
60. Хомич Л. Аксіологічні основи формування вчителя для майбутнього. *Edukacja dla przyszłości w świetle wyzwań XXI wieku*. 2017. С. 366–378.
61. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 208 с.
62. Цінності, соціальні цінності, ціннісні орієнтації: діагностичні методики / Південно-український держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського (Одеса) / Р. В. Костенко (уклад.). Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. 64 с.
63. Цінності освіти і виховання / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Освіта, 1997. 285 с.
64. Цибуленко С. В. Використання методики Шварца для вивчення цінностей особистості. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. С. 45–57.
65. Rokeach M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973. 438 p.

1.2. Сучасні методологічні підходи до виховання в здобувачів освіти гуманістичних цінностей

Виконання будь-якого дослідження ґрунтується на методології – сукупності методів, способів, прийомів і їхній певній послідовності, що прийняті при опрацюванні наукового дослідження. «Існує безперечна істина: наукове дослідження лише тоді матиме повне наукове і (або) практичне значення, коли воно ґрунтуватиметься на досконалій методології (методологія – від грец. *methodos* – шлях пізнання + *logos* – вчення)» – визначає В. Андрійчук [1, с. 87].

Філософський енциклопедичний словник витлумачує поняття методологія як: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та

РОЗДІЛ 3

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ

3.1. Історія виникнення і розвитку європейських цінностей

Цінності об'єднаної Європи постають не стільки географічним поняттям, скільки ціннісним, бо європейські цінності складають основні підвалини ліберально-демократичних інститутів західноєвропейського простору, кордони якого не обмежуються географічними ознаками приналежності країн до європейської частини світу. Європейські цінності втілені та втілюються і в Америці, і в Азії, і в Австралії. Європа дала людству світську філософію, християнство в якості світової релігії, релігійну терпимість, толерантність до переконань інших людей та інших цінностей. Цінності є ядром культури кожного народу, нації, суспільства. Г. Хофштеде, сучасний дослідник цінностей, переконаний, що цінності знаходяться на найглибшому рівні серед важелів прийняття рішень, бо саме вони визначають ідеологічні переконання індивідів та мотивацію їх вчинків. Саме до цінностей, на думку відомого американського соціолога Т. Парсонса, звертаються люди для остаточного обґрунтування своїх дій. Цінності виходять за межі конкретних ситуацій (що можуть вирішуватися індивідом під впливом інтересів і переконань), бо визначають головні цілі й сенс життя, тому вони найяскравіше проявляються в кризові моменти для індивіда або соціуму [17].

Із здобуттям незалежності Україна прагне стати рівноправним членом світової співдружності держав, правовою державою, де основною цінністю визнається людина, її права і свободи. Насамперед, важливого значення набуло розширення сфери соціально-економічних і особистісних прав, а також створення гарантій із забезпечення їх реалізації.

Питання європейських цінностей завжди було предметом дискусій і для тих країн, які тільки прагнуть європейської інтеграції. Хоч їх відповідний дискурс відрізнявся від європейського своїм прагненням до ідеалу, він також стимулював інтерес самих європейців до проблематики європейських цінностей. Цей вплив радикально посилювався в контексті російської агресії проти України, що одночасно склала загрозу всій європейській системі безпеки.

Дослідження трансформації європейських цінностей закономірно підводить до необхідності аналізу перспектив Європейського Союзу як форми реалізації європейської єдності, до якої прагне приєднатися і Україна.

Окремі компоненти дослідження європейських цінностей та якості життя населення досліджувалися в працях таких вчених, як В. Пасісниченко, Ю. Щербакова, О. Грішнова, Н. Ковтун, Е. Лібанова, Дж.К. Гелбрейт, Р. Бауер та ін. Незважаючи на велику кількість робіт і публікацій, присвячених даній проблематиці, на науковому рівні немає чітко окресленої їх чисельності та змістової характеристики їх сутності.

Аналізуючи причини, перебіг та особливості революційних перетворень в Україні, що почалися Євромайданом у листопаді 2013 р., чимало дослідників зазначають, що, водночас, і основою, і метою, і поясненням цих подій з боку учасників було прагнення ціннісних змін. Саме європейські цінності часто називалися як певний орієнтир та мета, до якої були спрямовані устремління значної частини українського суспільства [14].

Стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава. Будучи поєднанням ліберальних та демократичних ідей, європейські цінності позначаються як «ліберально-демократичні». Саме останні стали принципами функціонування державних і політичних інститутів сучасних європейських країн та Європейського Союзу.

Одне із можливих загальних визначень європейських цінностей, пропонує Н. Амельченко – це сукупність та/або система аксіологічних максим, основних принципів розбудови сім'ї, суспільства та держави, політико-економічних, культурних, правових та інших норм, що об'єднує значиму більшість жителів Європи та становить основу їх ідентичності [1, с. 2].

Базові ціннісні основи ЄС знайшли своє відображення у документі «Хартія основних прав Європейського Союзу» [6]. Проект документу був урочисто проголошений на засіданні Європейської Ради 7 грудня 2000 р., а повну юридичну силу він отримав 1 грудня 2009 р. разом із набранням чинності Лісабонського договору. Основні європейські цінності, що наводяться профільними організаціями та на яких базується європейська спільнота, це: повага до людської гідності, фундаментальні права, свобода, демократія, рівність усіх

членів суспільства, верховенство закону, плюралізм, толерантність, справедливість, солідарність, відповідальність тощо. Найголовнішими, центральними цінностями для європейського суспільства, які потрібно захищати та посилювати, є людська гідність та відповідальність, а також солідарність. Всі перераховані цінності є частками загального духовного та культурного спадку Європи. Таким чином можна сказати, що головними цінностями у сучасній Європі є демократичні цінності, коли у центрі знаходиться людина, а не держава – на відміну від радянського та пострадянського суспільства. Україна декларує намір стати партнером та інтегруватися в спільноту європейських країн для запозичення їхнього досвіду в сфері суспільно-економічної діяльності для подолання відсталості і підвищення добробуту своїх громадян до європейського рівня. Досягнення високого рівня життя населення, аналогічного рівню в країнах Європи, є можливим за умови імплементації європейських цінностей та соціальних стандартів у практику.

Разом з тим, як стверджують європейські дослідники, слід відрізняти цінності від інститутів та правових норм. Цінності є глибинними смисложиттєвими орієнтаціями індивіда або груп людей, вони визначають цілі життя та переконання, вони можуть втілюватися в соціально-політичні рухи та інститути. Наприклад, фундаментальні права і свободи людини були втілені в конституціях європейських країн, в системі поділу законодавчої, судової та виконавчої влади, в таких демократичних інститутах як свобода слова, організацій, вільних, таємних та прозорих виборів. Тобто інституалізація цінностей в Європі означала створення правових механізмів реалізації цінностей, а також установ, насамперед – органів влади, відповідальних за реалізацію та дотримання прав і свобод людини. Інституалізація політичних прав та свобод (передовсім, права на свободу висловлювання своєї думки, права на зібрання й створення політичних і громадських організацій, права на вільні всезагальні і таємні вибори органів влади) забезпечувала участь громадян у політичному житті. Цей процес відбувався в західноєвропейському політичному просторі впродовж ХІХ та ХХ ст.: в цей час ліберальні права і свободи людей сполучалися із демократичним волевиявленням та розвитком парламентаризму, постійно розширювалося коло громадян, яким надавалося право обирати владу і бути обраними, аж поки вибори не стали всезагальними.

Інституалізація цінностей передбачає також створення правових норм їх реалізації. Такі норми є обов'язковими для виконання, а їх обов'язковість тримається на примусі державних інститутів (поліції, судової влади, виправних установ тощо). Невиконання або порушення правових норм викликає державні санкції.

Якщо вести мову про цінності, то вони вільно обираються індивідами в якості своїх життєвих устремлінь, поглядів і переконань, й не потребують примусу з боку держави. Адже вони існують як внутрішній обов'язок вчиняти чесно, справедливо, достойно. Але цінності можуть і не бути перетворені у норми права. Це стосується, насамперед, моральних цінностей, які залишаються в європейському суспільстві потужним регулятором поведінки та взаємовідносин людей. Коли ж правові норми перетворюються на цінності, це означає, що людина вчиняє не за примусом, а за внутрішнім обов'язком. В цьому випадку, як зазначав відомий німецький філософ І. Кант, зовнішній примус перетворюється на внутрішній обов'язок, а право – на мораль [7]. Дійсно, попри існування інших цінностей (естетичних у формі прекрасного, релігійних в якості віри в бога, наукових у формі істини) моральні цінності відіграють суттєву роль в суспільному житті. Бо мораль завжди передбачає врахування індивідом інтересів і цінностей іншого та всього суспільства.

Цінності в Європі відрізняються й від інтересів та цілей, пов'язаних з реалізацією інтересів. Інтерес постає як усвідомлена потреба в економічному (власність, гроші, інші матеріальні ресурси), політичному (владна посада) та символічному (науковий ступінь, звання, титул, популярність, репутація) формах капіталу. А цінності, насамперед, визначають смислові, тобто, духовні, орієнтири життя особистості і соціальних груп, націй, держав тощо. Інтереси формуються в індивідів та груп людей в результаті усвідомлення потреб (передовсім – у матеріальних благах) та засобів їхньої реалізації, а тому вони є рушіями економічного життя. Інтереси можуть вступати у протиріччя з цінностями ліберально-демократичних суспільств. Цей конфлікт цінностей та інтересів ми спостерігаємо інколи в реальному житті європейських країн, наприклад, коли інтереси потужних підприємств і корпорацій в отриманні надприбутків порушують екологію або коли держава втручається в приватне життя людей, прослуховуючи телефонні розмови чи затримуючи їх без суду та слідства. Але в демократичних режимах на національному чи наднаціональному рівнях існує

протидія такому порушенню прав і свобод індивіда у формі тих правових норм і інститутів, що покликані захищати ці права. Це, наприклад, суди різної інстанції. Так, Радою Європи був створений Європейський Суд з прав людини. Тобто фундаментальні права і свободи людини в демократичних режимах інституалізовані, а саме, перетворені на норми права і установи, що ці права реалізують.

Звісно, що шлях від цінностей до їхньої імплементації (втілення) в інститути суспільства є тривалим та важким, але демократичні суспільства намагаються створити такі інститути, які б стали на заваді порушенню суспільних цінностей та слугували механізмами їх реалізації. Так, екологічні цінності через суперечки та великі зусилля зацікавлених груп набули інституалізації у Кіотському протоколі, що визнали вже багато країн світу.

Історично існували й зараз існують суспільства, в яких саме релігія, релігійний культ й виховання, формують всі цінності життя їх прихильників, насамперед – моральні норми. Сучасне європейське суспільство є світським, кожному індивіду гарантується забезпечення свободи совісті, тобто, права на свої релігійні або інші переконання. Цінності в такому суспільстві не нав'язуються ані державою, ані будь-якою спільнотою. Держава захищає громадянина від примусового нав'язування певних цінностей, ідеологій, релігійних переконань. Але це не означає, що в такому суспільстві моральні цінності втрачають своє існування. Навпаки, тільки в такому суспільстві вони стають результатом вільного вибору індивіда, за який останній несе відповідальність. Важливість моральних цінностей полягає саме в тому, що вони, на відміну від наукових або естетичних, визначають ставлення людей один до одного та інтегрують або розділяють людей в суспільстві. Відмінність цінностей від правових норм не означає, що право не може стати цінністю.

Саме ядром європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда та рівність всіх перед законом. Перетворення правових норм на цінності означає, що виконання цих норм стає моєю життєвою орієнтацією, що я в своїй діяльності не обходжу закон, а борюся за його виконання, виступаю за те, щоб всі громадяни, незалежно від їх статусу і майнового стану, виконували закони. Не релігійні погляди і не ідеологічні переконання стали спільними цінностями для європейців, а саме фундаментальні права і свободи кожного індивіда.

Спільні цінності різних країн Європейського простору сприяли їх інтеграції та просуванню цих цінностей за географічні межі Західної Європи. Перша організація, що була покликана об'єднати європейські країни для забезпечення й втілення ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, була Рада Європи (РЄ), створена 5 травня 1949 року. Умовами вступу до неї стало визнання прав і свобод громадян в країнах-членах, тобто визнання базових європейських цінностей.

До Ради Європи приєдналась в 1995 році й Україна, і зараз організація налічує 47 членів, серед яких є країни (наприклад, Туреччина), яка географічно не вписується в європейський простір, але декларує свою прихильність до європейських цінностей.

Рада Європи прийняла низку правових документів, що спрямовані на захист прав і свобод індивіда. Основою «Європейської конвенції з прав і основоположних свобод людини», що прийнята РЄ у 1950 році, є фундаментальні і політичні права, наприклад, право на життя, заборона катувань, право на притулок і свободу вираження переконань.

Сферою застосування «Європейської соціальної хартії», що була ухвалена Радою Європи в 1996 році, є соціально-економічні права, а саме: право на забезпечення житлом, право на працю та належні умови праці, право на освіту та соціальний захист, право на вільне пересування людей, вибір професії і місця життя.

Рада Європи була першою міжнародною організацією, яка визнала гендерну рівність (насамперед, рівність чоловіків та жінок у правах і свободах) в якості невід'ємної частини прав людини. Забезпеченню культурних прав слугують такі документи Ради Європи як «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин» (прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р. і ратифікована Україною в 1996 р.) та «Рамкова конвенція про захист національних меншин», що була ухвалена Радою Європи 1 лютого 1995 р. Ці документи забезпечують заборону дискримінації людей за мовними, культурними, національно-етнічними та гендерними ознаками, збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин, створення умов для збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин й забезпечення їх прав на свободу зібрань, асоціацій, висловлення і релігії [13].

В Маастрихті у 1992 році процес інтеграції втілювався в організацію єдиного Європейського Союзу. Європейська інтеграція

мала на меті втілення цінностей миру та демократизацію всього європейського простору. Зараз до Європейського Союзу входить 27 країн, в яких встановлені принципи та інститути демократичного політичного устрою. В країнах – нових членах ЄС продовжується імплементація демократичних політичних інститутів та цінностей. Маастрихтський договір (1992) окреслив введення єдиної валюти, створив європейські фінансові організації, визначив подальші шляхи інтеграції та критерії членства в Європейському Союзі. В основу цього об'єднання були покладені вищеназвані цінності, які постали також і критеріями членства країни в ЄС.

Так, в Договорі про заснування Європейської Спільноти зазначено, що «членом Європейського Союзу має право стати будь-яка європейська держава, яка дотримується демократичних принципів суспільного устрою, принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, а також принципу правової держави [8]. В основу економічної інтеграції покладені чотири принципи свободи: свобода пересування людей, товарів, капіталів і послуг. Тобто інтеграція країн в Європейський Союз починалася зі створення Спільного Ринку і перейшла до політичної інтеграції, визначним моментом якої став Лісабонський договір (2007). Цей договір, насамперед, мав на меті перетворити Європейський Союз у потужного гравця на міжнародній арені, надати йому самостійну суб'єктність в міжнародних відносинах та ще більше інтегрувати зовнішню політику і політику безпеки країн ЄС. На це було спрямовано введення посад президента Європейської Ради та Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки.

Важливим кроком до вироблення ціннісних засад Європейського Союзу стало прийняття Європейським парламентом «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу» в 2007 році, що було викликане необхідністю визначити спільні цінності нового політичного утворення (Європейського Союзу) й гарантувати основні права громадян вже в контексті законодавства та інститутів ЄС [6]. В «Хартії» права і свободи громадян ЄС постали як цінностей всіх країн-членів Євросоюзу, на яких ґрунтується діяльність інститутів ЄС. В 54 статтях «Хартії», що розбиті на 6 розділів («Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність», «Права громадян» і «Юстиція») відтворюються фундаментальні європейські цінності.

Вище названі документи Ради Європи та Європейського Союзу,

які присвячені забезпеченню прав і свобод індивіда, спираються на конституційні традиції європейських країн та їх міжнародні зобов'язання, насамперед, на «Загальну декларацію прав людини», що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Права і свободи індивіда мають свою історію виникнення та еволюції. Так, в процесі становлення європейських цінностей виокремлюють вже чотири покоління прав і свобод, які поступово виникали спочатку у формі ідеалів і теоретичних понять, що в процесі демократичних рухів втілювалися в інститути європейських держав.

Фундаментальні права і свободи, які визначені зусиллями європейських мислителів Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, залишаються й сьогодні наріжними каменями європейської політики. Це, насамперед, «природні, невідчужувані» права і свободи людини: право на життя, тобто свобода розпоряджатися своїм життям, право на власність, або свобода розпоряджатися своєю законно здобутою власністю та право на свої переконання, тобто свобода совісті. «Природність» цих прав мовою того часу означала їх універсальність (притаманність всім людям) та те, що людина їх має від природи, вони не даровані їй ніким як привілеї – ані державою, ані іншими людьми, а «невідчужуваність» розуміли таким чином, що ніхто, особливо держава, не може їх порушувати, відбирати (відчужувати). Навпаки, саме держава повинна захищати ці права. Ці цінності означають рівність всіх людей у правах і свободах, незалежно від походження, статі, мови, переконань та національних, етнічних і соціальних відмінностей. Саме визнання цих прав і свобод стало основою найбільш ранніх «європейських» (за ціннісним критерієм) конституцій, а саме у першій Конституції Франції «Декларація прав людини і громадянина» 1789 року. Після другої світової війни Генеральна Асамблея ООН теж прийняла резолюцію 217 (III) від 10 грудня 1948 року «Загальна декларація прав людини», в якій визнала наявність рівних та невід'ємних прав всіх людей.

В «Європейській конвенції з прав і основоположних свобод людини» та «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу» теж проголошуються права на життя, приватну власність та свої переконання (свобода совісті) як універсальні права всіх людей, незалежно від їхнього походження, раси, статі, гендерних відмінностей, національності, мови і культури, соціального статусу і майнового стану, політичних або релігійних поглядів.

Право на життя в цих документах постає як частина прав на людську гідність, а повага до людської гідності включає не тільки заборону фізичного знищення людини, але й тортур і приниження людини, рабства та примусової праці, а також заборону торгівлі людьми. При цьому до права на життя в «Хартії» додається заборона на смертну кару та страту. Принципово новим введенням до цих фундаментальних прав у «Хартії» є проголошення права на цілісність особистості та її недоторканість. Враховуючи сучасні досягнення у медицині, генетиці та генній інженерії, «Хартія» забороняє евгенічні практики, направлені на «відбір» людей, використання людського тіла та його частин для отримання прибутку, а також містить заборону репродуктивного клонування людини.

Політичні права і свободи забезпечують права громадян на участь в політичному житті. Вони формувалися в європейських країнах впродовж ХІХ та ХХ ст. шляхом боротьби за демократичний політичний устрій. Демократизація європейських країн відбувалася у формі становлення інституту всезагальних відкритих таємних і прозорих виборів до органів влади, створення незалежного від тиску виконавчої або законодавчої влади судочинства, надання прав опозиції в парламенті, забезпечення свободи слова в ЗМІ тощо. Саме політичні права становлять необхідну основу представницької демократії і забезпечують реальну можливість всім громадянам держави через свої об'єднання і своїх вільно обраних представників реалізовувати економічні інтереси і політичні цілі й переконання, а також контролювати ухвалення політичних рішень. Друге покоління прав забезпечує право кожного індивіда на об'єднання з іншими громадянами у профспілки, громадські організації, політичні партії для захисту своїх інтересів, право індивідів на зібрання, мітинги і демонстрації для відстоювання своїх інтересів, прав і свобод, право кожного громадянина на свободу думки та її висловлювання, право обирати владу та бути обраними до органів влади.

В «Європейській конвенції прав людини» гарантуються свобода думки, совісті і релігії, що передбачає право індивіда змінювати релігію й переконання, а також забезпечується свобода вираження поглядів та право на справедливий суд, на ефективні засоби юридичного захисту, незалежний розгляд справи. «Хартія фундаментальних прав і свобод ЄС» ґрунтується на цих досягненнях в інституалізації громадянських прав і свобод в європейських країнах та розширює ці права на всіх громадян ЄС, а також додає низку нових

політичних прав і свобод.

В «Хартії» громадянські права і свободи містяться у розділах «Свободи» та «Права людини». Так, в «Хартії» містяться право на голосування та балотування на виборах до Європейського Парламенту, яким надаються ознаки прямих, таємних, всезагальних та прозорих виборів, право на звернення до Європарламенту з приводу неефективності або порушень з боку інститутів та органів ЄС, право на звернення до Європейського Омбудсмана за таких же причин, право на дипломатичний та консульський захист громадян ЄС на території інших країн.

Право на свободу поєднується в «Європейській конвенції» та «Хартії» з правом на безпеку. Так, свобода вступати у шлюб і створювати сім'ю підкріплюється повагою й невтручанням у приватне і сімейне життя, свобода мистецтва і науки означає заборону адміністративного та ідеологічного втручання у ці види творчості, вільний доступ до інформації поєднується із захистом персональних даних. Для громадян ЄС проголошуються свобода обирати вид та місце діяльності й життя в будь-якій країні ЄС.

Важливим нововведенням у корпус прав і свобод є проголошення в «Хартії» прав дитини на захист та турботу, а також на вільне висловлювання своєї думки й на врахування цієї думки в тих сферах, в яких зачіпаються інтереси дитини.

Впровадження в європейських країнах соціальних прав (третього покоління прав і свобод), призвело до створення соціальної держави (welfare state). Соціальна держава не тільки забезпечує фундаментальні та політичні права і свободи людей, але й надає якісно нові можливості для достойного існування громадян, захищає тих, хто ще або вже не може заробити собі на повноцінне життя [11].

Механізмом забезпечення соціальних прав стає державний перерозподіл доходів, введення податків на високі доходи та пропорційного оподаткування (чим більше доходів, тим більше сплачуєш податків). Це дозволило створити державні страхові фонди, які забезпечували відшкодування коштів за нещасні випадки на виробництві, безкоштовну початкову, середню, а в деяких країнах і вищу освіту за рахунок державного бюджету, державне пенсійне забезпечення, пристойний рівень медичного обслуговування, державну підтримку людей з обмеженими можливостями, матерів і дітей тощо.

В «Європейській соціальній хартії» проголошуються такі

соціальні права: право на працю та на справедливі, безпечні її умови, право на справедливу винагороду за працю (тобто на такий заробіток, що гарантуватиме достатній рівень життя для робітників і членів їх сімей), право жінок та дітей на особливизахист від фізичних та моральних ризиків, право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію і участь у житті суспільства, право, насамперед, для дітей, жінок, інвалідів та трудящихмігрантів на належну державну правову, соціальну та медичну допомогу [11].

«Хартія» у розділах «Рівність» та «Солідарність» розширює і конкретизує ці соціальні права і свободи. Так, в розділі «Солідарність» проголошуються такі соціальні права як право робітників на інформацію і консультацію в межах підприємства, право на колективні переговори з адміністрацією і колективні дії, право на рівний доступ до безкоштовної служби зайнятості, право на оплачувану відпустку жінок на період вагітності та догляду за дитиною, право на охорону здоров'я тощо. В «Хартії» вперше визначено право на екологічну безпеку та захист інтересів споживача.

Культурні права і свободи стали четвертим поколінням прав і свобод, які формується і впроваджується в європейських країнах з кінця ХХ століття. Багатокультурність сучасного європейського суспільства вимагає особливої уваги до забезпечення рівних прав і свобод представників різних національних, мовних, релігійних меншин та запобіганню їх дискримінації. Саме виконанню цих завдань були присвячені «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин» [10] (прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р. і ратифікована Україною в 1996 р.) та «Рамкова конвенція про захист національних меншин», що була ухвалена Радою Європи 1 лютого 1995 р. [14]. Ці документи стали рекомендаціями та зверненнями до всіх країн-членів Ради Європи до реалізації таких заходів: заборона дискримінації за мовними, культурними, національноетнічними та гендерними ознаками; заборона політики асиміляції щодо меншин, тобто запобігання насильницькому нав'язуванню певної культури, релігії, мови і гендерної орієнтації; створення умов збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин; забезпечення прав меншин на свободу зібрань, асоціацій, слова і релігії. Особлива увага в цих документах присвячена забороні дискримінації стосовно представників національних, етнічних, мовних меншин мігрантів в реалізації фундаментальних, політичних і соціальних прав та свобод. Дискримінація означає обмеження або

ненадання цим людям тих самих прав та свобод, якими користуються представники «титульної» нації або культурно-мовної більшості населення. Так, заборона дискримінації на реалізацію права на працю означає, що білий і чорношкірий, алжирець за походженням і корінний француз мають рівний доступ до робочих місць.

Другий важливий аспект культурних прав і свобод полягає в забезпеченні прав різних меншин на збереження своєї культурної ідентичності, тобто мови, стилів життя і культурних традицій, релігійних переконань. «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» акцентує увагу на забезпеченні здобуття освіти, або суттєвої її частини, рідною мовою. Виходячи з сучасних реалій багатокультурного та багатонаціонального складу ЄС та країн-членів ЄС в «Хартії» визнаються культурна, релігійна та лінгвістична багатоманітність громадян ЄС та права на культурну, мовну або релігійну особливість й повагу до неї [13].

Розгляд чотирьох поколінь європейських прав і свобод людини дозволяє нам виокремити і охарактеризувати ті загальноцивілізаційні тобто базові європейські цінності, які є підвалинами європейських прав і свобод та європейських політичних інститутів: свобода, демократія, рівність, верховенство права, плюралізм, толерантність, справедливість, солідарність, відповідальність, конкурентоспроможність тощо. Дана класифікація пропонується сучасними дослідниками на основі критеріїв, які розроблено згідно з даними «Europe an Values Sur vey», «European Social Sur vey», «Eurobarometer», а тако ж даних контент-аналізу «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи», Лісабонського договору і методу якісного аналізу документів – Копенгагенських критеріїв.

Список використаних джерел:

1. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.
2. Договір про заснування Європейської Спільноти, статті № 6, 49. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1994_017 (дата звернення: 15.09.2023).
3. Габермас Ю. Що таке деліберативна політика. *Студії з політичної теорії*. Львів, 2006. С. 34–48.
4. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015; (дата звернення: 18.09.2023).
5. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод людини. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004; (дата звернення: 19.09.2023).

6. Кант И. Лекции по этике. Москва: Республика, 2000. 431 с.
7. Хартия фундаментальных прав Европейского Союзу // Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: <http://eurlex.europa.eu/lexUriSev/> (дата звернення: 20.09.2023).
8. Хартия фундаментальных прав Европейского Союзу (Розділ I, Статті 2,3,4) // Charter of Fundamental Rights of the European Union // <http://eurlex.europa.eu/lexUriSev/> (дата звернення: 20.09.2023).
9. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод людини (Розділ I, Статті 9,10,13) // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004; (дата звернення: 20.09.2023).
10. Хартия фундаментальных прав Европейского Союзу (Розділ II, Статті -6,7,13,15. Розділ III, статті 24. Розділ V, Статті 39,42,44,45) // Charter of Fundamental Rights of the European Union // <http://eur-lex.europa.eu/lexUriSev/> (дата звернення: 22.09.2023).
11. Європейська соціальна хартия (Частина I, Статті 1,2,3,7,8,15,17) // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062. (дата звернення: 22.09.2023).
12. Хартия фундаментальных прав Европейского Союзу (Розділ IV, Статті 38,39) // Charter of Fundamental Rights of the European Union // <http://eur-lex.europa.eu/lexUriSev/>. (дата звернення: 12.10.2023).
13. Європейська хартия регіональних мов і мов меншин // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_014; (дата звернення: 12.10.2023).
14. Рамкова конвенція про захист національних меншин // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055. (дата звернення: 14.10.2023).
15. Пасісниченко В. Л. Європейські цінності: історичні традиції та сучасні теоретичні конструкти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2015. Вип. 2. С. 120–129.
16. Сакало О. Є. Європейські цінності: сутнісні основи та практичне втілення. URL: <http://dSPACE.pnpU.edu.ua/bitstream/123456789/4335/1/Sakalo.pdf>. (дата звернення: 18.10.2023).
17. Тейлор Ч. Етика автентичності. Київ: «Дух і Літера», 2002. 276 с.
18. Щербакова Ю. Л. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 208 с.

3.2. Свобода – загальноцивілізаційна цінність Європейського Союзу

Свобода. Незалежність... Бажаний стан, омріяні відчуття. Вперше дитина хоче бути незалежною, коли відпускає руку дорослого і урочисто проголошує: Я сам. Потім формується потреба мати власну точку зору, ще пізніше фінансову незалежність. Так відбувається становлення особистості. Держава теж живий організм, який проходить аналогічні стадії розвитку. Свобода дається людині як дар, і водночас як випробування, – наставляв великий гуманіст і

вчитель людства Папа Іван Павло II. Свобода – це дар, який не може бути знехтуваний. Дар, що не можна змарнувати. Але й дар, що не може бути кимось відібраний. Свобода – не сваволя, не безкрає поле для дії. Свобода – це право на вибір. Але це й – обов'язок і відповідальність.

Бути свободним – це розуміти свободу. А потім діяти. Свобода – це здатність людини чинити у відповідності до власних бажань, інтересів, цілей на основі знання про об'єктивну дійсність. Свобода – це можливість вибору варіантів подій. Відсутність вибору дорівнює відсутності свободи.

Розуміння «бути свободним (вільним)» виникає набагато раніше, ніж саме поняття свободи. Навіть давній, як світ, Гомер розумів, що бути вільним – це значить жити на рідній землі і не перебувати під чийось володарюванням. У Гомера вільною вважається та людина, яка не відчуває будь-якого зовнішнього тиску і діє, виходячи з власних бажань [29].

Тому найбільшій свободи людина досягає, коли свобода є вибір самого себе, що по суті, покладає на саму особистість відповідальність за своє життя і за те, що відбувається в світі. Саме тому так важливе ставлення особистості, оцінки того, що відбувається навколо.

У тлумачному словнику української мови слово свобода має кілька значень: 1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля. 2. Державний суверенітет. 3. Демократичні свободи – визначена законом можливість участі громадян у суспільно-політичному житті країни, сукупність усіх політичних прав громадян. 4. Перебування не під арештом, не ув'язненням, не в неволі і т. ін. 5. Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд. 6. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі. 7. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. 8. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь [25, с. 342].

У філософських вітчизняних словниках знаходимо такі визначення поняття свободи. Свобода – це одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) «може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами» [14, с. 176]. В. Петрушенко зазначає, що свобода – фундаментальна

властивість людини, яка зумовлена її неспеціалізованістю, життєвою неузасадненістю та невикоріненістю у буття та проявляється через здатність людини самій визначати зміст, мету та спрямованість своїх дій, мати можливість обирати тип і спосіб поведінки (вибір) [17, с.186]. У філософському енциклопедичному словнику за редакцією В. Шинкарука визначено поняття свободи так: «Свобода – це здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежності від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій та вчинків» [4, с. 439]. Отже, словники тлумачать свободу як фундаментальну характеристику особистості, яку можна розглядати у двох аспектах: внутрішня і зовнішня. Внутрішня свобода надана людині з народження, є вродженою її властивістю. Внутрішній аспект свободи може, наприклад, проявлятися у свободі людини думати, вірити, дотримуватися певних переконань, поглядів тощо. Тобто поняття свободи має різний відтінок, але здебільшого відображає не тільки надання можливостей для власного цілепокладання, але й потребує певної компенсації – брати на себе відповідальність за особисто прийняті рішення, враховувати можливість поразки, знати про ризики своїх дій.

Перш за все варто зазначити, що свобода – одна із основних філософських категорій, яка є невід'ємною частиною соціальної внутрішньої природи людини, що характеризує, з одного боку, умови її існування, самовизначення і самореалізації, з другого – її самопочуття, розуміння своєї ролі і свого призначення в суспільстві. Для особистості свобода – це природний, історичний, соціальний, внутрішній критерій її індивідуального ставлення, її відношення до суспільства. Обмеження свободи особистості, жорсткий контроль її поведінки завдає шкоди, як особистості, так і суспільству.

Свобода – складне явище і відповідно – полісемантичне поняття. Про це досить виразно свідчить наявність у багатьох філософських текстах різноманітних дефініцій свободи, які знаходяться у творах таких мислителів, як: Г. Гегель, І. Кант, Ж.-П. Сартр, Б. Спіноза, Ф. Шеллінг, К. Ясперс тощо. В роботах цих мислителів ставиться питання не тільки про межі людської свободи, а й констатується можливість трансформації інтенцій свободи у поведінці індивіда. Проблема свободи, яка у класичній традиції вже розроблялася у різних аспектах – від платонівських ідей до розробки та визначення різноманітних форм активності мислячого суб'єкта в сучасному

суспільстві, передбачає подальшу еволюцію проблеми у контексті діалектичної взаємодії необхідності та вибору [29].

У філософській думці і політичній практиці можна зустріти й такі окремі поняття як «свобода» («freedom») та «свободи» («liberties»). Перше означає невтручання держави або інших людей у сферу самовизначення людини. Ця сфера окреслюється фундаментальними правами і свободами, а саме: правом на життя, правом на приватну власність і правом на свої переконання. Індивід сам вільний розпоряджатися своїм життям, своєю законною власністю та визначати цінності, сенси свого життя. Ані держава, ані інші люди не можуть позбавити (відчужити) ці права і свободи людини. Це означає, що ліберально-демократична держава і суспільство не можуть експропріювати власність індивіда, позбавити або обмежити його життя через незаконне катування і страту, або засудити його за релігійні і політичні переконання. Держава не може втручатися у приватне життя людини, визначати, з ким їй укласти шлюб, дружити або як виховувати дітей та яким цілям присвятити своє життя. Свободи («liberties») ж в ліберально-демократичному суспільстві розуміються як всі ті політичні, соціальні і культурні права й свободи, що слугують реалізації вищевказаної фундаментальної свободи («freedom») [6].

На думку філософів проблема свободи – це перш за все проблема вибору як умови її реалізації. В історії філософії проблематика вибору у самовизначенні і самореалізації особистості розглядалася досить широко. Визначаючи людину як особистість, що усвідомлює свою відповідальність за власну життєдіяльність, засновники філософії визначили вибір, як найважливіший критеріальний показник її незалежного і самостійного існування та розвитку. Гегель [7], який критично ставився до поняття вибору, хоча й не заперечував його існування, розглядав свободу як свавільний вибір між різноманітними потягами, бажаннями тощо. Вибір завжди є суб'єктивний і формальний, тому що Я-суб'єкт стоїть над системою афектів і діє на власний розсуд. Тут відсутня єдність між змістом вибору, який частковий, і загальністю волі, яка виражена Я-формою. Проте розгорнена концепція діалектичної єдності свободи і необхідності з ідеалістичних позицій була визначена Гегелем як наукове, діалектико-матеріалістичне рішення проблеми свободи і необхідності, що виходить з визнання об'єктивної необхідності як первинного, а волі і свідомості людини як вторинного похідного. Для

нього свобода не є щось застигле, раз і назавжди встановлене, вона на кожному даному етапі розвитку є продуктом або результатом історичного процесу.

Тому свободу треба розглядати як дещо конкретне, як те, що має чітку визначеність на кожному етапі історичного розвитку. Перша спроба обґрунтування точки зору взаємозв'язку вибору і необхідності їх органічного поєднання належить Спінозі, який визначив свободу, як усвідомлену необхідність. Спіноза розглядав свободу як вибір, який полягає у ваганнях між бажаннями, афектами. Згідно з етикою Спінози [24], головне – приборкати афекти, почуття, емоції, які тяжіють над індивідом. Цього можна досягти розумом: він пізнає причинний зв'язок явищ, усвідомлюючи, що саме таким і має бути хід подій, а тому немає причин для страждань. Так людина звільняється від влади афектів. Вона не вибирає той або інший із них, а всі їх одночасно послаблює, вводить у нормальні межі, розкриваючи причинні зв'язки і стає вільною від них. І у Спінози, і у Гегеля спрямування думки однакове – досягти єдності суб'єктивного (внутрішнього) і об'єктивного (зовнішнього). У першого це відбувається лише завдяки пізнанню, у другого – шляхом практичного творення відповідного об'єкта.

Для Гегеля головне полягає в тому, щоб вибір був зумовлений не суто зовнішніми обставинами, а відображав внутрішню індивідуальну сутність людини [7]. Визначальний вплив на ситуацію вибору чинить свідомість і почуття відповідальності. Свобода як можливість вибору повинна реалізуватися у вигляді конкретного раціонального вчинку, у вигляді завершеної форми у результаті численного підбору безлічі можливих варіантів. Але справжній вільний вибір можливий лише у вільному незалежному суспільстві, де відсутній тиск зовнішніх обставин. Тобто, коли вибір людини зумовлений не тиском необхідності вибирати, а – її системою внутрішніх цінностей, особистісних переконань. Багатоаспектність вибору – це наявність різноманітності мотивів людської діяльності, кожний з яких може бути по-своєму виправданий. Вибір роблять не заради його самого, а для задоволення своїх інтересів. А потреби, як і інтереси – це практичне вираження необхідності. Щоб досягти задоволення, потреби усвідомлюються і на цій основі визначають мету і розгортають діяльність. Остання поєднує два види необхідності: внутрішню (до неї належать потреби, інтереси тощо), і зовнішню, яку становлять речі та відношення, необхідні для

задоволення потреб. Тому необхідність є початок і кінець вибору та його реалізації [1].

Необхідність проявляється як зовнішня умова свободи, адже особистість в суспільстві підкоряється його законам, нормам, тому незалежно від волі людини існують об'єктивні обставини, що впливають на неї. Проте суб'єктивність, самозбереження людини обумовлює те, що при впливі суспільства на людину, вона не залишається пасивною. Навпаки, сприймає суспільні впливи з внутрішньою активною установкою.

На думку філософа К. Ясперса, ідея свободи є об'єднуючою для всіх народів у всі часи. Він дає філософське обґрунтування цього феномену у своїй концепції світового порядку. «Воля до створення заснованого на праві світового порядку не ставить своєю безпосередньою метою свободу як таку, але лише політичну свободу, яка відкриває в існуванні людини простір для всіх можливостей справжньої свободи» [31, с. 263]. Це, на його думку, характеризує: 1) подолання зовнішніх впливів, подолання власної всездозволеності; 2) набуття сенсу життя, реалізації прав, оскільки умовою свободи є максимальна широта, через що зміст свободи в житті насичений полярностями і суперечностями; 3) свобода не є причиною себе, справжня свобода усвідомлює свої межі, свобода індивідуума пов'язана зі свободою всіх інших; 4) свобода породжує альтернативи; 5) свободі притаманні рухи і діалектика. «Така свобода виникає тільки зі зміною самої людини. Її не можливо створити засобами інститутів, насильно введених у співтовариство людей, які не зазнали змін; вона пов'язана з характером комунікації між готовими змінитися людьми. Тому свобода, як така, не може бути спланованою, але люди у процесі правильного планування конкретних завдань разом отримують свободу» [31, с. 170].

Філософ правильно характеризує свободу у моральному і правовому полі, окреслюючи значення законів та їх функціонування у правовій державі, пояснюючи це тим, що особистісна свобода може існувати лише за умови свободи інших людей. «Однак у моральній площині свобода виявляється саме у відкритості взаємного спілкування, яке розкривається без примусу на основі любові і розуму» [31, с. 173]. У цьому випадку кожна людина прагне захисту від насилля та визнання своїх поглядів і свободи волі, які забезпечують правова держава і демократія. Свобода може здобуватися лише тоді, коли влада обмежується правом і служить

йому, а закони мають однакову силу для всіх. Зміна законів можлива лише правовим шляхом.

Негативним чинником для свободи, на думку Е. Фромма, є авторитарне суспільство, яке намагається контролювати людину, змушуючи її зректися свободи, самостійності, скоритися сильній владі, водночас стає причиною деформацій у духовній сфері, викривлення потреб, деперсоналізації, відчуженості чи матеріальної зацікавленості у стосунках з іншими людьми. Така людина стає безпомічною і залежною від обставин, рабом речей [27].

На думку вітчизняного філософа В. Кременя, навіть, у людини, яка не визнає свободи, у глибинах душі жевріє туга за свободою. «Свобода, як і будь-яка інша цінність, необхідна людині доти, поки вона не втратила своїх людських якостей. Йдеться про свободу як цінність будь-якої людини» [16, с. 89]. Таким чином, свобода у філософському сенсі розуміється як онтологічне і епістемологічне вираження людського буття. Її визначають як системну комплексну категорію: навколо неї будують концепції та теоретичні структури, в яких особлива увага надається діалектичному співвідношенню вибору та необхідності в житті людини, яким чином окрема особистість здатна реалізувати свободу, притаманну кожному індивіду.

Свобода щільно пов'язана з соціальними процесами. Адже свобода особистості дає можливість не тільки пристосовуватися до соціальних умов дійсності, а й змінювати їх у відповідності до своїх потреб і інтересів. Свобода людини – це самореалізація, втілення і здійснення її особистісного потенціалу, що відбувається в реальній матеріальній природній і соціальній сферах. Розуміння свободи є перш за все результатом всього досвіду (практичного, соціально-політичного і т. д.) людства, який найшов своє відображення в історії соціальної думки. Тому його слід досліджувати не з теоретичних абстракцій і не з часткових спостережень, а з узагальненого досвіду історії, звернення до якого виявляє тенденції еволюції формування та становлення концепції свободи.

Ставлення людини до суспільства суперечливе. З одного боку людина постійно перебуває під впливом зовнішніх умов, що зумовлені суспільством, з іншого – вона активно на них впливає, і змінює їх. Людина по відношенню до суспільства виступає носієм двох протилежних начал: впливу зовнішніх умов (необхідності) та активності особистісних, внутрішніх факторів (свободи вибору). Людина в певному змісті починається там і тоді, де і коли вона

формує і розвиває у собі свободу вибору.

У соціальних науках одні автори розрізняють два типи особистої (індивідуальної) свободи: негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей; позитивна свобода, коли мова йде про спроможність особи самостійно ухвалювати рішення щодо вчинення власних дій. Іншими словами, позитивна свобода передбачає не свободу «від», а свободу «для» – свободу вести певний передбачений особою спосіб життя [18].

Інші дослідники розділяють види свободи на три категорії:

– свобода волі людини – свідомо свобода вибору у житті, приватних життєвих рішеннях, обранні життєвих пріоритетів, організації свого життя тощо;

– суспільна свобода громадянина – права людини в суспільстві та державі, регульована законами;

– духовна свобода особистості – християнське розуміння свободи духа від рабства гріха та гріховним страстям (тобто від своїх же пристрастей та злих навичок, наприклад, від гніву, нетерпеливості, осуду, сладострастя, жадібності, заздрості, надмірних пожадань плоті тощо) [15].

Категорія «свобода» активно вивчається і в психології, оскільки вона є фундаментальною характеристикою людського життя. Відомий психолог Медард Босс вказує, що свобода це не те, що людям належить, це є те, ким (чим) ці люди є. На його думку поняття свободи пов'язано з поняттями необхідності, залежності-незалежності, відповідальності. Людина – це не інструмент природи. Людина володіє свободою вибору і одноосібно несе відповідальність за те, що з нею відбувається. Люди вільні обирати будь-яке життя, а наші реалії (буття) – це ставлення до того, що відбувається. Тому мало говорити правильні речі, треба правильно діяти. «Я вільний» означає «Я відповідальний за власне буття», – вказував Еріх Фромм. До речі, одна із версій походження слова свобода йде до давньоіндійських слів «svo» – свій та «poti» – хазяїн.

Значне місце в психологічній концепції свободи посідає питання про індивідуальний вибір як внутрішню передумову свободи. Особливу роль у виборі з точки зору сучасної психології відіграють моральні установки особистості (Е. Фромм [27], В. Франкл [26]). Багатоваріантність вибору – це наявність розвинутих різноманітних цінностей, кожна з яких може стати вирішальною у конкретний момент прийняття рішення. В сучасному світі швидкісних змін та

динамічного розвитку можливість вибору є проявом свободи самовираження, самоствердження і самореалізації.

Свободи як відокремленого від реальної людини емпіричного об'єкта чи особливої сфери життєдіяльності, зазначають психологи, не існує. Визначення свободи навіть як певної здатності чи можливості виглядає досить неточним – вона може бути ототожнена лише з самою людиною, тобто з діючим суб'єктом, що стверджує Сартр [20, с. 100], наполягаючи на тому, що свобода – це буття людини, що вільна людина ідентична своїй свободі. Саме ця, тотожна людині, свобода і саме через те, що її слід тлумачити як діючий суб'єкт, здійснює саму себе через здійснення всього того, що ми називаємо здібностями, можливостями.

У своїх працях відомий психолог Е. Фромм висловлює думку, що свобода як цінність може бути втрачена разом з відповідальністю у технократичному суспільстві. З точки зору вченого, «свобода передбачає, що індивід активний і усвідомлює, що він не є рабом чи добре змашеною шестернею у машині [27, с. 40]. Свобода означає, що кожен може бути активним, відповідальним членом суспільства. Вчений-психолог визначає свободу, з одного боку, як поведінку, зорієнтованість на певні цінності, обумовлену характером особистості, а з іншого – як здатність робити той чи інший вибір. Виходячи з цього, чинниками свободи є усвідомлення добра і зла; вибір поведінки у кожній конкретній ситуації; усвідомлення власних бажань; розуміння і вибір власних можливостей; усвідомлення наслідків власних рішень; готовність діяти відповідально, незважаючи на обставини, що надзвичайно важливо для виховання даної цінності.

Психологічне дослідження особистості у духовно-ціннісному контексті дозволило І. Беху розглядати свободу як ціннісний пріоритет, через самовизначення духу людини. «У психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму» [2, с. 31]. Якщо людина егоцентрична, то її свобода перетворюється на свавілля, якщо ж вона орієнтується на соціально значущі пріоритети, то – на свідому вільну дію. Слідуючи діалектичній логіці, людина творить і проєктує себе сама, здійснюючи своє історичне майбутнє, де свобода виступає найважливішим компонентом

доцільних дій, що допомагає протистояти всякому насильству [там само].

У юридичному значенні (на відміну від її розуміння у філософії, соціології, психології, політиці, підприємництві тощо) свобода ототожнюється з можливістю (дозволом) робити все те, що не заборонено законом (дозвільний принцип, притаманний демократичній правовій державі). За заборонним принципом свобода – це можливість (дозвіл) робити лише те, що законом дозволено. Юридично, (з точки зору Потестарної концепції права) свобода – це можливість людини поводитись відповідно до своїх волевиявлень, тобто робити все, що бажається, але тільки те, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватної шкоди правам і свободі інших людей.

З точки зору Лібертарної концепції права, свобода – це можливість робити все, що не порушує право іншої людини. Абсолютна свобода – свобода робити все, що бажається, справжня правова свобода – свобода робити все, що подобається, але без шкоди свободі і правам інших людей. Завдання права полягає в тому, щоб свободу усіх ввести в розумні справедливі рамки. *Libertas est potestas faciendi id, quod jure licet* (Свобода – це можливість робити дозволене правом) [30].

Тобто, у праві свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої дії, яка має на увазі його свободу волі, але й з «мірою» відповідальності – «рівня» відповідальності вчинків. Встановлення цієї міри відповідальності за діяння викликано вимогою справедливості, справедливого присуду – «міри» покарання [5]. Свобода – це закріплена в конституції чи іншому законодавчому акті можливість певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, свобода віросповідання) і т. д. Категорія «свобода», як підкреслюють правознавці, близька до поняття «право» в суб'єктивному розумінні, однак останнє має на увазі наявність більш чи менш чіткого механізму для реалізації і за звичай відповідного обов'язку держави чи іншого суб'єкта здійснити яку-небудь дію (наприклад, надати роботу у випадку права на працю). У такому випадку, свобода (як і право в суб'єктивному розумінні) – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин. Вона (свобода) є протилежною обов'язку, який є мірою належної поведінки суб'єкта суспільних відносин. З іншого боку юридична свобода не має чіткого механізму реалізації, вона корелюється із відповідальністю стримуватися від

здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу дій [13]. У чинному законодавстві України є закріплені окремі прояви свободи, що виражаються у мовній конструкції свободи вираження слова, поглядів, думок, переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи пересування тощо.

У педагогічній науці свобода розглядається як цінність, адже людині для гідного життя, вільного саморозвитку та збереження індивідуальності необхідна свобода. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє буття та керувати ним. Це саме та надцінність, заради якої люди здатні жертвувати своїм життям. У виховному контексті свобода – це оптимальні умови для ефективної самореалізації зростаючої особистості. Для нашого дослідження принциповими є погляди І. Беха, висвітлені у його працях, де він розглядає свободу особистості в бутті, нормативна форма якого твориться «роботою душі», тобто завдяки процесам свідомості і самосвідомості. Духовна свобода особистості, таким чином, співвідноситься зі звільненням від нижчих людських потягів, бажань, пристрастей. Вчений наголошує, що свободу у виховному сенсі доцільно тлумачити як владу вихованця над собою. Оскільки спосіб життя суб'єкта діяльнісний, то його влада над собою зводиться до влади над своєю діяльністю, тобто перетворення її на самодіяльність як вільний акт. Мотивом же вільної дії безпосередньо виступає усвідомлення суб'єктом влади над собою. Цей мотив і є тотожним свободі суб'єкта. Там, де панують стримування і диктат як імперативи до виконання, про владу суб'єкта над собою не може йтися. Учений вважає, що у вихованця має сформуватись усвідомлення не стільки про свободу взагалі, скільки про свободу його волі. Адже внутрішня свобода особистості рівнозначна її внутрішній волі. Вольова дія, точніше процес прийняття довільного рішення і формування відповідного наміру, є вершинним моментом переживання суб'єктом стану свободи [3]. Свобода це не вседозволеність. Без свободи людина не може бути відповідальною, а безвідповідальність веде до хаосу. Вона завдає шкоди як особистості, так і суспільству.

Особистість, позбавлена свободи, не має цілей і не бачить перспектив свого подальшого існування. Втрата свободи перетворює людину на засіб або спонукатиме до боротьби за свободу, навіть якщо її ціною буде життя. Для засновника німецької класичної філософії І. Канта свобода була постулатом моральності або волі, яка

має бути підкореною причинному зв'язку і характеризується прагненням до щастя. Людина осягає світ розумом, але живе почуттями. І саме там вона вільна. На його погляд, смисл життя іманентний особистості, а вище благо не поза, а в самій особистості, що підтверджує категоричний імператив, згідно з яким людина є найвищою цінністю, яка може бути лише метою, але не засобом [9]. Виходячи з цього, свобода, як цінність становить собою той життєвий шлях, який обирає особистість, щоб стати більш гідною, здобути незалежність, проявити свої якості.

Інститут Катона (США) оприлюднив першу доповідь, присвячену виміру Індексу людської свободи. В Індексі людської свободи вперше здійснена спроба оцінити окремі «свободи». Індекс включає в себе 76 показників особистих, громадянських, економічних свобод, що відображаються сфери людської діяльності. Свобода має різні прояви – наприклад, свобода слова, свобода творчості, свобода совісті. Свобода присутня в численних суспільних відносинах.

Отже, свобода, як загальнолюдська і європейська цінність, передбачає внутрішню свободу вибору і велику відповідальність людини за свій вибір, власне життя, за все людство, а також постійне самовдосконалення. Джон Кеннеді говорив: «Свобода без навчання завжди під загрозою, а навчання без свободи завжди марне». Тому, будучи символом свободи, українці також мають стати символом освіченості, високої культури і професійності.

Список використаних джерел:

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / Перекл з англ. Київ: Основа, 1994. 272 с.
2. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 248 с.
3. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12.
4. Бичко І. Свобода. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 570.
5. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.
- Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи. URL: <http://dissertation.com.ua/node/678018> (дата звернення: 22.10.2023).
6. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Москва: Мысль, 1977. 379 с.
7. Зарудний Є. О. Філософія: навч. посібник. Київ: Кондор, 2007.

200 с.

9. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского; Примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва: Эксмо, 2007. 736 с.

10. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ: Прав. єдність, 2008. 350 с.

11. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

12. Конституція України: від 28. 06. 1996 р. з наст. змін. і доп. від 21.02.2014 р. URL: <http://zakon2.ra>. (дата звернення: 15.10.2023).

13. Конституційне право України: Підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. 2-е вид., доопр. / НАН України; Ін-т держави і права. Київ: Наук. думка, 2000. 732 с.

14. Короткий словник філософських термінів. URL: <http://surl.li/ofehy> (дата звернення: 10.11.2023).

15. Крамар Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Випуск 39. С. 119–125.

16. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Т-во «Знання України», 2010. 520 с.

17. Петрушенко В. Л. Філософія: короткий навчальний словник: терміни і поняття. Львів: Магнолія. 2006. 264 с.

18. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної правової держави. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2008. Т. 21. Вип. 60. С. 74–81.

19. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.

20. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто / Извлечения. *Человек и его ценности*: В 2 ч. Ч. 1. Москва: ИФАН, 1988. С. 98–117.

21. Свобода. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. / Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1964. Т. 7, кн. XIII: Літери Риз-Се. С. 1700.

22. Синявський В. В. Психологічний словник / авт.-уклад.: В. В. Синявський, О. П. Сергеєнкова / за ред. Н. А. Побірченко. Київ: Наук. світ, 2007. 274 с.

23. Сковорода Г. Пізнай в собі людину./ ред. В. В. Войтовець; пер. М. Кашуба. Львів: Світ, 1995. 142 с.

24. Спиноза Б. Этика / Избр. произведения в 2 т. Т.1. Москва: Мысль, 1957. 243 с.

25. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / уклад.: Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник / за заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2012. 784 с.

26. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.

27. Фромм Э. Здоровое общество. *Психоанализ и культура*. Москва: Прогресс, 1995. С. 296–327.

28. Шевченко О. Свобода. Політична енциклопедія / редкол.:

Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 660.

29. Шеллинг Ф. В. Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. Сочинения: в 2 т. Москва: Прогресс, 1989. Т.2. С. 109.

30. Ясперс К. Смысл и назначение истории. / пер. с нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.

31. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 1432 с. 736 с.

3.3. Демократія: український контекст демократичних цінностей Європи

Характерним політичним трендом кінця ХХ – початку ХХІ століття, що його стимулюють світові процеси глобалізації, стає значне поширення ідейних цінностей ліберальної демократії та розбудова на цій основі демократичних держав.

Україна прагне ввійти до кола демократичних країн і має зрозуміти, що в сучасному світі будь-які політичні, соціально-економічні, культурні чи інформаційні процеси в кожній окремій країні неминуче оцінюються на відповідність міжнародній системі цінностей, закріпленій відповідними документами ООН та іншими міжнародними організаціями. Іншого вибору, крім демократії, у нас немає. Адже, як зазначив Брюс Жилль: «Демократія можлива не тільки тому, що ніхто досі не продемонстрував кращих альтернатив. Швидше, це можливо з простої причини, що це – та форма урядування, яка постійно еволюціонує. Вона – самокоригуюча (self-correcting) система, інших подібних їй немає. І, нарешті, той факт, що демос захотів зробити це, що пересічні люди хочуть бути демократичними – є найкращим свідченням можливостей демократії» [53].

Успішність шляху сучасної Української держави до демократичного світу багато в чому залежатиме від того, наскільки суспільство консолідується навколо розуміння необхідності та бажаності демократичного державотворення, готовності до сприйняття нової демократичної ціннісної системи. Адже в іншому разі, попереджає Данкворт Растроу, «посилюватиметься поляризація суспільства, яка неминуче призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якоюсь іншою ознакою» [37, с. 7].